

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ ТА ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ XVIII ст.

За умов майже цілковитої відсутності власної друкованої світської книги винятково важливу роль у розвитку та поширенні історичних знань в Україні у XVIII ст. відіграли рукописні збірники. Вони являли собою своєрідні «мікробібліотеки під однією палітуркою», упорядники або власники яких згідно зі своїми уподобаннями здійснювали відбір пам'яток, часом редагували, коментували та доповнювали їх з інших рукописних і друкованих джерел. Відтак вони відображають рівень історичної свідомості та загальної культури українського суспільства тієї доби, світогляд та ментальність його освічених представників.¹ Кілька подібних збірників історичного змісту виявлено у складі колекції рукописних книг XVII—XIX ст., що належить Чернігівському історичному музею ім. В. В. Тарновського.²

Із зібрання В. В. Тарновського походить рукописний збірник № АЛ —8. Це рукопис без оправи форматом у піваркуша (34x21 см), що налічує 104 аркуші (два останні з них чисті), складені у 13 пронумерованих зошитів. Між аркушами 14 і 15, 34 і 35 підшиті ще два аркуші меншого формату з доповненнями до тексту. Започатковує збірник список літопису Самовидця (арк. 1—89), далі у ньому вміщено копії маніфесту імператриці Анни Іванівни про смерть гетьмана Д. Апостола та інструкції про створення «Правління гетьманського уряду» від 31 січня 1734 р., «Решительных пунктов» гетьману Д. Апостолу від 22 серпня 1728 р. і «статей» гетьмана Ю. Хмельницького (арк. 89 — 102 зв.).

Рукопис пронумеровано й скріплено печаткою з фамільним гербом Тарновських. Поруч з нею В. В. Тарновським зроблено напис: «1. Сто шесть листов. В. Т.» На першому аркуші вгорі наклеєно бирку з інвентарним номером Музею українських старожитностей В. В. Тарновського — «2 Р» (номер другий у збірці рукописів) і поставлено штамп музею.

Список літопису Самовидця і всі документальні додатки (за винятком перших восьми аркушів) переписано однією рукою досить розбірливим скорописом середини XVIII ст. З обох боків текст відокремлено вертикальними рисками, що утворюють поля. У правому нижньому куточку кожної із сторінок — традиційні для стародруків кустоди. Чорнило майже не вицвіло, але папір набув брудного рудуватого відтінку. Маргіналії та філіграні на папері засвідчують, що цей збірник був переписаний дяком із с. Круча (нині Велика Круча), що неподалік Пирятина, Кузьмою Івановичем Дубницьким у 50—60-х рр. XVIII ст.

Найбільший інтерес, зрозуміло, становить список «Літопису Самовидця». Як з'ясувалося, він найбільш близький до списків М. Юзефовича і М. Судієнка. Усі вони мають вступну (події 1340—1647 рр.) і заключну (події 1703—1734 рр.) частини, запозичені з «Краткого описания Малороссии». Звідти ж у ці списки потрапили й інші відомості, вміщені, зокрема, під 1697, 1698 і 1702 рр. Крім того, понад 80% дрібніших структурних особливостей і текстуальних різночитань, відзначених дослідниками у списках М. Юзефовича і М. Судієнка, тотожні відповідним місцям у тексті списку К- Дубницького. Отже, є підстави вважати, що для цих списків існував спільний, нині невідомий нам, протограф.

Водночас у списку К. Дубницького зафіксовано понад 50 текстуальних особливостей, які не мають аналогів у інших списках пам'ятки. Насамперед заслуговують на увагу різного розміру і характеру доповнення, які зроблено, очевидно, дещо пізніше поміж рядками й на полях рукопису, а також на двох підшитих аркушах (філіграні на їх папері обрізані, тому точніше датувати доповнення не вдалося), і помічено своєрідними позначками 4 Вони стосуються доби Хмельниччини, зокрема військово-політичних подій 1648, 1649, 1651, 1653, 1654—1655 рр. Чимало цікавих подробиць про славнозвісний подвиг невідомого козака у битві під Берестечком містить доповнення, запозичене з маловідомої книги німецького автора Х. Штіффа «Schlesischer Robinson», виданої 1723 р.

Рукописний збірник № АЛ—341 свого часу потрапив до музею Чернігівської губернської архівної комісії.⁵ Він являє собою досить товстий, форматом у піваркуша (33,8x21 см), том, оправлений у палітурки невиразного сірого кольору, виготовлені з кількох шарів склеєного паперу. Корінець зроблено із звичайнісінького домотканого полотна, пофарбованого у зелений колір. З невибагливою оправою приємно контрастує папір, що зберігся напрочуд гарно. У книзі нараховується 235 аркушів, причому 4 перші й 34 останні з них чисті й нумеровані. Переписувач довів пагінацію тільки до 36 аркуша включно (до того ж помилився: після 21-го аркуша одразу йде 23-й), далі її продовжено новітнім почерком. Збірник написано досить розбірливим скорописом другої половини XVIII ст. Характерні особливості письма — своєрідне написання деяких літер, сталі випадки вживання виносних літер і лігатур (найчастіше наприкінці рядка) переконливо свідчать про те, що всю книгу було переписано однією рукою — змінюється лише відтінок кольору чорнила. Висота тексту — 26—28 см, ширина — 14—16 см; з обох боків його відокремлюють вертикальні риски.

Філіграні, виявлені на папері рукопису, дозволили уточнити час його написання — друга половина 60-х рр. XVIII ст. Запис на звороті останнього чистого аркуша збірника, в якому згадуються наслідки «ревізії» 1764 р. у Галицькому полку, не тільки підтверджує датування пам'ятки, але й дає підстави вважати, що її було переписано саме у цьому куточку Гетьманщини.

На внутрішньому боці нижньої дошки оправи, першому нумерованому аркуші й на арк. 13 поставлено штампи Чернігівської губернської архівної комісії, а на корінці наклеєно пошкоджену бирку її музею. На четвертому нумерованому аркуші міститься запис олівцем, що належить першому голові комісії Г. Милорадовичу. У ньому йдеться про атрибуцію пам'ятки, здійснену за допомогою О. Лазаревського.

На початку збірника під анонімною назвою «Малороссийская история» вміщено список літопису Г. Грабянки (арк. 1—40). Далі скопійовано цілу низку, офіційних документів XVII—XVIII ст. Цей компакт складають традиційні для рукописних збірників подібного типу матеріали — «статті» гетьманів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, царські грамоти й укази, «чолобитні» П. Полуботка, а також київських і ніжинських міщан, матеріали про утворення Малоросійської колегії, гетьманство Д. Апостола і К. Розумовського, реєстр козацької старшини, що брала участь у зустрічі імператриці Єлизавети, та ін. (арк. 40—198). Найпізніші з документів датовані 1755 р.

Найявний у складі цього рукописного збірника список літопису Г. Грабянки містить його коротку редакцію, що охоплює, за влучним висловом М. Максимовича, «головну і кращу» частину пам'ятки, присвячену подіям Визвольної війни українського народу середини XVI

Як і більшість відомих списків короткої редакції, він позбавлений назви й вступної частини (звернення до читача, віршів на портрет Б. Хмельницького і на герб Війська Запорозького, передмови і т. д.) й розпочинається одразу із стислої розповіді про виникнення українського козацтва. На відміну від «канонічного» тексту поширеної редакції, опублікованого І. Самчевським 1854 р., у чернігівському списку відсутні «супліка» про утиски мешканців України з боку польської шляхти 1632 р., «привілей» короля Яна Казимира Війську Запорозькому 1650 р., оповіді про молдавський 1650 р. та білоруський 1654—1655 рр. походи козацького війська, лист Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича і царська грамота 1654 р. Дещо змінено назви й структуру деяких розділів — «сказань». Виклад подій доведено до Дрижипільської битви (січень 1655 р.).

Крім того, у цьому списку виявлено кілька доповнень тексту літопису Г. Грабянки, відсутніх у публікаціях Ф. Туманського, І. Самчевського, Ю. Луценка і не відзначених в інших списках пам'ятки, що були в розпорядженні дослідників. Вони стосуються відновлення і діяльності православної церковної ієрархії в Україні у першій половині XVII ст., незвичайних природних явищ та стихійних лих. Характер і лексика доповнень дозволяють припустити, що їх було запозичено з якоїсь літописної пам'ятки, котра, можливо, походила з середовища духівництва. Впадає у вічі безсумнівна текстуральна близькість цих фрагментів, з одного боку, і відомостей, вміщених С. Лукомським у додатках до перекладених ним творів польських хроністів першої половини XVII ст. М. Титлевського і С. Окольського — з іншого. Причому С. Лукомський у даному випадку послався на джерело — так званий «достовірний руський літопис». Колись навколо цієї гіпотетичної пам'ятки серед фахівців точилася жвава дискусія. Було висловлено різні, часом діаметрально протилежні думки, але проблема не дістала остаточного вирішення, ймовірно, отже, що у розпорядженні автора доповнень, виявлених у списку літопису Г. Грабянки, був невідомий на сьогодні літописний твір, яким скористалися також С. Лукомський і, вірогідно, О. Рігельман.⁶

З фамільного архіву відомої козацько-старшинської родини Забіл походить надзвичайно цікавий за своїм змістом рукописний збірник № АЛ—14. Правдоподібно, за посередництва О. Лазаревського він наприкінці XIX ст. потрапив до колекції В. Тарновського.⁷ Збірник загальним форматом у піваркуша (32x21) оправлений у картонні палітурки, обтягнуті коричневою шкірою з витисненим рослинним і геометричним орнаментом. На верхній крійшці — паперова наклейка з написом чорнилом «Купчие», під яким олівцем проставлено дату «1671». У правому верхньому кутку знаходиться наклейка із зубчастими краями з написом олівцем «№ 92». На спинці — ще одна наклейка з друкованим текстом: «Ч. Г. 3. Музе й украин. древн. В. В. Тарновского № 92» (тобто, № 92 колекції рукописів Музею українських старожитностей В. В. Тарновського, який після смерті збирача перейшов у власність Чернігівського губерньського земства).

Збірник, що налічує 110 аркушів різного формату, має досить складну структуру. Він містить виписки із київського «Синопису», що стосуються давньоруських часів (арк. 1 зв. — 4 зв., 34 зв. — 36), і список «Краткого описания Малороссии» (арк. 6—7 зв., 9 зв., 28 зв. — 33 зв., 39 зв. — 42 зв., 43 зв. — 44 зв., 47—52 зв.). Текст ілюструють доволі вправні малюнки, на яких зображено київських князів Володимира, Бориса і Гліба, гетьманів П. Сагайдачного, Ю. Хмельницького, І. Скоропадського, Д. Апостола, російського царя Петра I та їхні геральдичні емблеми (арк. 1, 5, 8, 9, 19, 28, 41, 43, 45). Крім того, у збірнику переписано низку указів і грамот Петра I, Петра II, Аліи Іванівни та універсалів Д. Апостола. Їх доповнено численними оригіналами лис-

ті в купчих, боргових зобов'язань та інших майнових документів, що мають відношення до родини Забіл (арк. 10—18 зв., 20—27, 53—110). Найраніший з них датований 1679 р., найпізніший — 1734 р.

Історичну частину збірника написано розбірливим скорописом середини XVIII ст. щонайменше двома особами. У тексті трапляються віршовані коментарі латинською та польською мовами до тих або інших подій. На думку В. Модзалевського, упорядником і одним з переписувачів збірника був бунчуковий товариш Іван Іванович Забіла, який у першій половині XVIII ст. мешкав у своєму маєтку в с. Обтові Коропської сотні Ніжинського полку. Він здобув непогану освіту (можливо, у Києво-Могилянській академії), мав власну бібліотеку (показово, що у його тестаменті на першому місці стоять книги) і цікавився старовиною — очевидно, йому належать генеалогічні нотатки, вміщені у цьому ж збірнику (арк. 54—54 зв.).⁸ Цілком правдоподібно, отже, що саме І. Забіла у процесі копіювання «Краткого описания Малороссии» свідомо скоротив текст цієї популярної на тоді пам'ятки і доповнив його відомостями про події 1734—1740 рр. Відповідний фрагмент збірника (арк. 49 зв. — 52 зв.) має самодостатню цінність і заслуговує на спеціальне дослідження та публікацію. У центрі уваги автора доповнень — участь лівобережного козацтва у війні за польський королівський трон 1733—1735 рр. та російсько-турецькій війні 1735—1739 рр., які виснажили господарство Гетьманщини і спричинили гостру економічну кризу. Наведені у доповненнях відомості також висвітлюють діяльність «Правління гетьманського уряду», яке впродовж кількох років спромоглося звести нанівець мало не всі здобутки державотворчої діяльності гетьмана Д. Апостола.

Таким чином, рукописні збірники історичного змісту XVIII ст., що зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, являють собою справді унікальні пам'ятки науки та культури. Їх подальше вивчення дозволить збагатити наші уявлення про рукописну книгу, її створення та побутування, з'ясувати співвідношення різних творів української історіографії XVII—XVIII ст., а відтак визначити витоки вітчизняної історичної думки Нового часу.

Джерела та література:

- 1 Див.: Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. — К., 1983. — С. 3—6.
- 2 Коваленко О. Б. Рукописні збірники історичного змісту XVIII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. — К., 1984. — С. 227—228.
- 3 Гринченко Б. Д. Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского. — Чернигов, 1900. — Т. II. — С. 232; К-ий І. Рукописні матеріали 1-го Державного Музею української старовини ім. В. Тарновського // Червоний шлях. — 1925. — № 1 —2. — С. 342.
- 4 Коваленко О. Б. Маловідомий список «Літопису Самовидця» // Український історичний журнал. — 1979. — № 12. — С. 124—129.
- 5 Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. — Чернигов, 1897—1898. — Вып. I. — Отд. 1. — С. 34.
- 6 Коваленко О. Б. Список літопису Г. Грабянки із зібрання Чернігівського історичного музею // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернигов, 1992. — С. 96—100.
- 7 Гринченко Б. Д. Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского. — Чернигов, 1900. — Т. II. — С. 246; Модзалевский В. Л. Материалы по истории Малороссии. Вып. 1: Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687 — 1713). — Чернигов, 1912. — С. 9.
- 8 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. II. — С. 84. Див. також: Рукописи П. Я. Дорошенко // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове. — Чернигов, 1908. — С. 13.